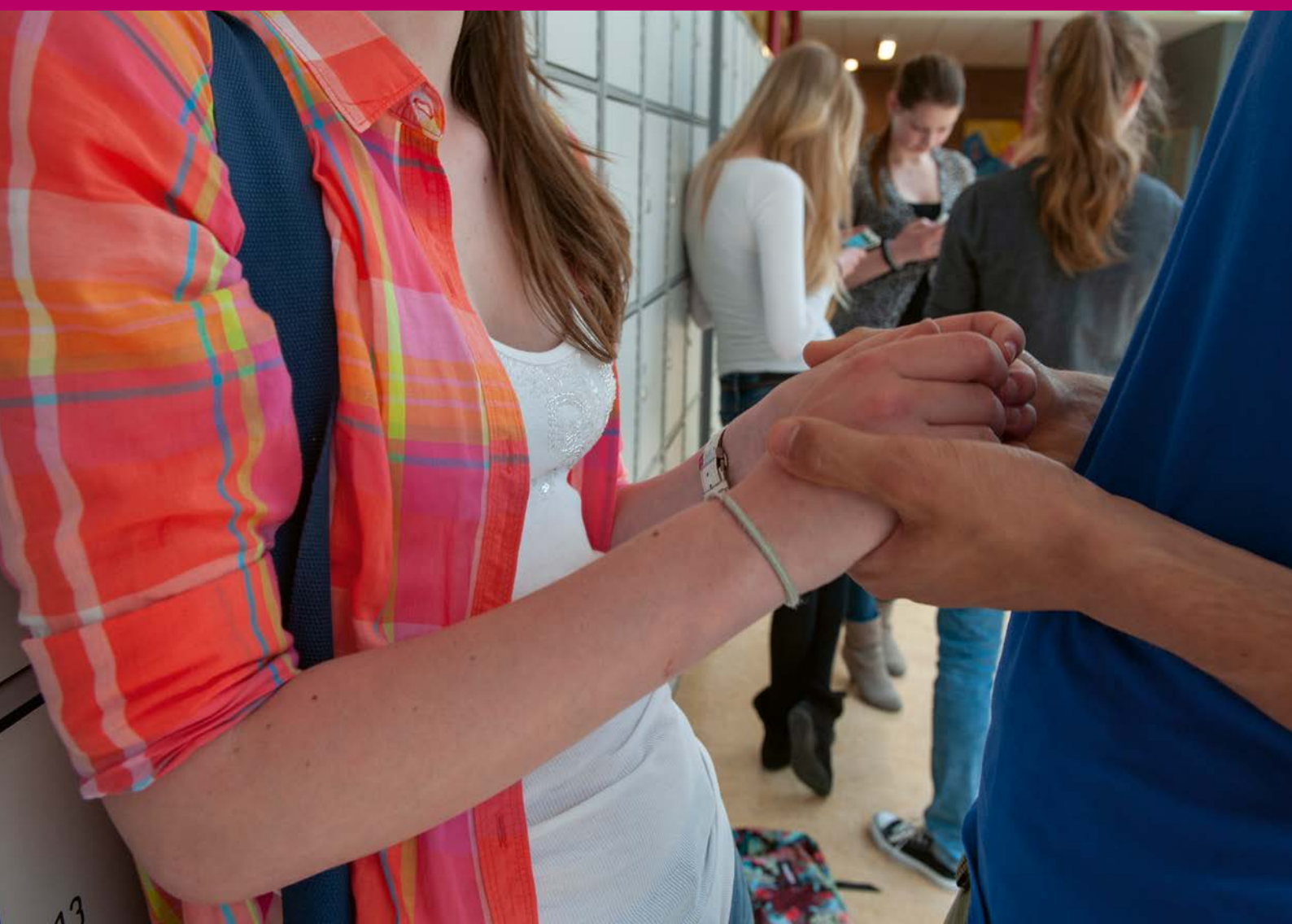

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Seksuele en relationele vorming *in het onderwijs*

Een inventarisatie van ervaringen,
behoeften en aanbod

1. Inleiding

Preventie via het onderwijs

Het onderwijs is onmisbaar om seksueel gezond gedrag te bevorderen. Op sommige scholen is het belang hiervan extra groot, omdat daar relatief veel jongeren op zitten met een verhoogd risico op onbedoelde (tiener)zwangerschap¹. Met het stimuleringsprogramma 'Seksuele en relationele vorming – Collectieve preventie van onbedoelde (tiener) zwangerschappen via het onderwijs' wil het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) een goede basis versterken². Dit programma maakt deel uit van het zevenpuntenplan van het kabinet om de komende jaren te investeren in preventie van en ondersteuning bij onbedoelde (tiener)zwangerschappen³. Daaronder vallen ook investeringen buiten het onderwijs.

Opdracht

Het stimuleringsprogramma bestaat uit drie fasen, te weten inventarisatie, implementatie en borging. Het ministerie van VWS heeft het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) gevraagd om te inventariseren wat de ervaringen en behoeften van scholen zijn op het gebied van seksuele en relationele vorming en hoe het landelijk aanbod daarop aansluit. Ook wil het ministerie weten waar groepen met een verhoogd risico op onbedoelde (tiener)zwangerschap zich bevinden. De volgende partijen waren betrokken bij deze inventarisatie: GGD GHOR NL, MBO-raad, VO-raad, PO-raad en RIVM van het Gezonde School Programma, en Stichting School en Veiligheid, Siriz en Rutgers.

Uitvoering inventarisatie

Voor deze inventarisatie is vooral informatie verzameld via focusgroepen op scholen, aangevuld met informatie uit eerdere inventarisaties en enkele interviews. De focusgroepen vonden plaats op tien scholen: twee middelbaar beroepsonderwijs (mbo), vijf voortgezet speciaal onderwijs (vso) en drie voortgezet onderwijs (vo). De focusgroepen zijn bewust gehouden op scholen met en zonder risicogroepen, omdat de volgende fase(n) van het programma zich richten op alle scholen (collectieve preventie). Per school is gesproken met zowel onderwijspersoneel als meerdere leerlingen of studenten. Deze gesprekken zijn gevoerd door het adviesbureau Oberon in de periode mei – juni 2019.

Leeswijzer

Deze factsheet beschrijft op hoofdlijnen de bevindingen van de inventarisatie. In hoofdstuk 2 zijn begrippen verhelderd en afgebakend. In hoofdstuk 3 komen feiten en cijfers over onbedoelde (tiener)zwangerschappen, risicogroepen en risicofactoren aan bod. Hoofdstuk 4 beschrijft ervaringen met en behoeften aan relationele en seksuele vorming op scholen. Hoofdstuk 5 gaat in op bevorderende factoren voor scholen om aan de slag te gaan met het thema. Hoofdstuk 6 zet het aanbod aan seksuele en relationele vorming via het onderwijs op een rij. Het laatste hoofdstuk bevat conclusies en aanbevelingen voor extra inspanningen in de volgende fase(n) van het programma. Tot slot volgt de verantwoording over de werkwijze⁴⁻⁸.

2. Verheldering en afbakening begrippen

Collectieve preventie

Deze inventarisatie richt zich op collectieve preventie van onbedoelde (tiener)zwangerschap via het onderwijs. Met collectieve preventie bedoelen we seksuele en relationele vorming die zich richt op alle jongeren, niet alleen op specifieke risicogroepen. Seksuele en relationele vorming in het onderwijs geeft de mogelijkheid om aan te haken op enkele basisfactoren die het risico op een onbedoelde (tiener)zwangerschap verhogen: een gebrek aan kennis en vaardigheden rondom seksueel gedrag en een lage seksuele weerbaarheid (zie verder hoofdstuk 3).

Onbedoelde (tiener)zwangerschap

Onder een onbedoelde (tiener)zwangerschap verstaan we een zwangerschap waar een meisje of (jonge) vrouw niet bewust voor gekozen heeft en die ongepland is. In deze factsheet spreken we over meiden of jonge vrouwen (tot 24 jaar) omdat we ons richten op collectieve preventie in het onderwijs. Niet alle onbedoelde zwangerschappen zijn ongewenst. In sommige gevallen staat de tiener of jonge vrouw (en partner) positief tegenover zwanger- of moederschap, en draagt zij de zwangerschap uit. Is het ongewenst, dan kiest de tiener of jongere er mogelijk voor om de zwangerschap af te breken.

Overheidsbeleid en regelgeving seksuele vorming

Sinds eind 2012 is het primair en voortgezet (speciaal) onderwijs verplicht aandacht te besteden aan een respectvolle omgang met seksualiteit en diversiteit in de samenleving. Dit is opgenomen in kerndoelen 38 (po), 43 (onderbouw vo) en 53 (vso)⁹. Scholen hebben ook de taak om te zorgen voor een sociaal veilig klimaat en aandacht te besteden aan burgerschap. Scholen zijn vrij om hier zelf invulling aan te geven. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) wil hiermee respectvol gedrag en seksuele weerbaarheid van leerlingen bevorderen, en tegelijkertijd (seksueel) grensoverschrijdend gedrag voorkomen.

Onderwijstypen en -niveaus

In deze inventarisatie richten we ons op een aantal specifieke onderwijstypen en -niveaus, te weten voortgezet onderwijs (vo), voortgezet speciaal onderwijs (vso) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo). Binnen het vo richten we ons op zowel het praktijkonderwijs en vmbo als havo/vwo.

Binnen het vso onderscheiden we cluster 3-scholen (voor leerlingen met verstandelijke en lichamelijke beperkingen en leerlingen die langdurig ziek zijn) en cluster 4-scholen (voor leerlingen met gedragsproblemen of psychiatrische problematiek). Binnen het mbo onderscheiden we niveau 1 (entree) en 2, en niveau 3 en 4.

Preventie via vier pijlers

Structureel aandacht besteden aan gezondheid op school kan via de Gezonde School-aanpak, waarbij integraal aan vier pijlers wordt gewerkt: educatie, schoolomgeving, signaleren en beleid. Dit kan voor diverse thema's: voeding, bewegen en sport, roken en alcohol, welbevinden, seksualiteit en relaties, fysieke veiligheid, milieu en natuur en mediawijsheid. Scholen kunnen advies vragen van een Gezonde School-adviseur van de GGD of het ondersteuningsaanbod aanvragen. Als een school binnen het gekozen thema alle pijlers op orde heeft, kunnen zij het vignet Gezonde School aanvragen¹⁰. In deze factsheet besteden we aandacht aan elk van de vier genoemde pijlers.

3. Feiten en cijfers

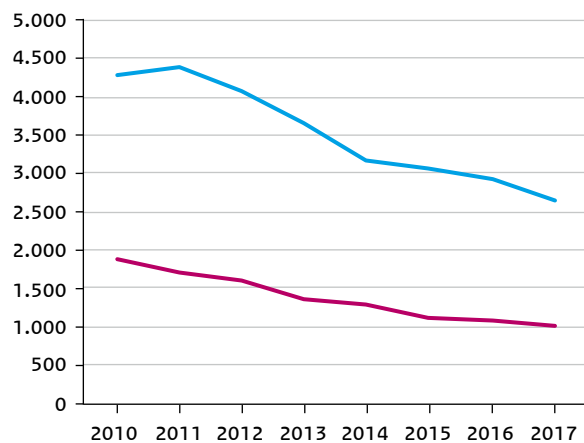
Omvang onbedoelde (tiener)zwangerschappen

Door seksuele en relationele vorming via het onderwijs te versterken zijn ook onbedoelde (tiener)zwangerschappen te voorkomen. Er is geen eenduidig cijfer beschikbaar van het aantal onbedoelde (tiener)zwangerschappen. Wel is het jaarlijks aantal (tiener)zwangerschappen te benaderen door cijfers van het jaarlijkse aantal geboortes en het aantal afgebroken zwangerschappen bij elkaar op te tellen. De laatste jaren daalt het aantal (levend) geboren en het aantal zwangerschapsafbrekingen bij zowel *tienermeiden* (zie figuur 1) als bij *jonge vrouwen tussen de 20 en 24 jaar* (zie figuur 2). Een duidelijk verschil tussen deze twee leeftijdsgroepen is dat tienermeiden de zwangerschap veel vaker afbreken (rond de 70%), terwijl dat bij de groep jonge vrouwen juist andersom is: rond de 65% van de vrouwen draagt de zwangerschap uit. Het is niet bekend hoeveel van deze zwangerschappen onbedoeld zijn. Uit cijfers van Seks onder je 25^e weten we wel dat 2,4% van alle meiden tussen de 12 en 24 jaar wel eens *ongepland* zwanger is geweest en 1,4% *ongewenst* (respectievelijk 24 en 14 op de 1000 meiden).

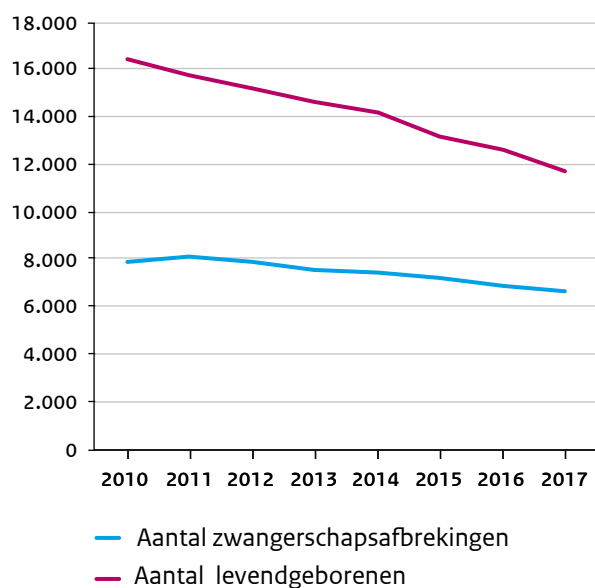
Via onderwijs bereikbare risicogroepen

Sommige groepen meiden hebben een verhoogd risico om onbedoeld zwanger te raken. Een deel van hen is te bereiken via het onderwijs (zie box 1)². Risicofactoren om onbedoeld zwanger te raken zijn vooral een gebrek aan kennis en vaardigheden, een lage seksuele weerbaarheid, een positieve houding ten opzichte van jong moederschap of zwangerschap, een onveilige of instabiele thuissituatie, schokkende gebeurtenissen in de jeugd of in een sociaal isolement zitten. Deze factoren komen relatief veel voor bij sommige groepen meiden. Laagopgeleide meiden hebben bijvoorbeeld een gebrek aan kennis en vaardigheden en lagere seksuele weerbaarheid (zie tabel 1).

Figuur 1: Aantal levendgeborenen en aantal zwangerschapsafbrekingen bij **tienermeiden**

Figuur 2: Aantal levendgeborenen en aantal zwangerschapsafbrekingen bij **jonge vrouwen tussen 20-24 jaar**

Box 1 Risicogroepen onbedoelde (tiener)zwangerschap²

Via onderwijs te bereiken:

Jonge 'starters' (meiden die al vergaande seksuele ervaring hebben), laagopgeleide meiden, meiden met een verstandelijke beperking of gedragsproblemen, een christelijk of een islamitische achtergrond (erg gelovig), een Turkse of Marokkaanse achtergrond, en een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond.

Via andere settingen dan het onderwijs te bereiken:

Migranten, vluchtelingen en asielzoekers, meiden in de open en gesloten residentiële jeugdhulpverlening en meiden uit gezinnen met meerdere problemen (schulden, armoede, verslaving of psychiatrische problematiek ouders).

Aandacht voor risicofactoren

Via het onderwijs is vooral aandacht te besteden aan de volgende twee risicofactoren voor onbedoelde (tiener) zwangerschap:

- *Een gebrek aan kennis en vaardigheden.* Bijvoorbeeld: er wordt thuis weinig of niet over seks gepraat, de meiden schatten het risico om zwanger te worden te laag in, ze hebben te weinig toegang tot informatie over seksuele voorlichting of missen vaardigheden om anticonceptie toe te passen.
- *Lage seksuele weerbaarheid.* Bijvoorbeeld: de meiden stellen zich seksueel en emotioneel afhankelijk op van de partner, kunnen geen nee zeggen tegen seks of, worden overgehaald of gedwongen tot seks (al dan niet binnen een (onveilige) partnerrelatie). Deze risicofactor hangt nauw samen met het niet goed kunnen omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Let wel: collectieve preventie via seksuele en relationele vorming richt zich op alle leerlingen en studenten, en niet alleen op specifieke risicogroepen met een verhoogd risico om onbedoeld zwanger te raken. Wel is het zinvol alert te zijn op deze risicogroepen en risicofactoren in het onderwijs. Hoofdstuk 4 gaat verder in op ervaringen en behoeften op gebied van seksuele en relationele vorming in meest brede zin.

Conclusie

Via collectieve preventie in het onderwijs is een groot deel van de risicogroepen voor onbedoelde (tiener) zwangerschap te bereiken. Enkele basale risicofactoren kunnen hier beïnvloed worden, te weten een gebrek aan kennis en vaardigheden en een lage seksuele weerbaarheid. Dit geldt voor alle typen onderwijs (vo, vso en mbo).

Tabel 1: Risicofactoren bij risicogroepen voor onbedoelde zwangerschap ¹¹⁻¹³

	Gebrek aan kennis en vaardigheden	Lage seksuele weerbaarheid	Positieve houding moederschap / zwangerschap	Onveilige/ instabiele thuissituatie
Jonge starters	x	x		x
Laag opgeleiden	x	x	x	
(Licht) verstandelijk beperkten	x	x	x	x
Jongeren met psychische en/of gedragsproblemen		x		
Christelijke en islamitische achtergrond	x			
Turks-Marokkaanse achtergrond	x	x		
Surinaams-Antilliaanse achtergrond	x	x	x	x

4. Ervaringen en behoeften seksuele en relationele vorming

Voorlichting en educatie

Seksuele voorlichting en 'omgaan met elkaar'

Eerdere inventarisaties laten zien dat de meeste scholen in Nederland aandacht besteden aan seksualiteit en seksuele diversiteit. Hoeveel aandacht dat is en op welke manier dat gebeurt, verschilt echter sterk. Meestal is die aandacht beperkt en incidenteel. Bij de scholen die voor deze inventarisatie zijn bezocht, is er, naast voortplanting en seksuele voorlichting (inclusief onbedoelde zwangerschap voorkomen), aandacht voor gedrag op sociale media, seksuele diversiteit, grenzen aangeven en respecteren, (liefdes)relaties, groepsdruk, veiligheid op school, et cetera. Op het voortgezet speciaal onderwijs (vso) cluster 4, maar ook in cluster 3 en het voortgezet onderwijs (vo), wordt ook aandacht besteed aan de weerbaarheid van meiden. De 'technische kant' van het verhaal (hoe werkt het lichaam) blijft volgens de bezochte scholen belangrijk, maar grenzen aangeven, groepsdruk en gevaren van sociale media (pesten, sexting) komen steeds meer voor en vragen daarom ook meer aandacht. Een aantal bezochte scholen vindt het belangrijk om niet alleen de risico's en gevaren van seksueel gedrag te bespreken, maar ook de positieve kant te benadrukken.

Aandacht in lessen biologie, verzorging en mens & maatschappij

Seksuele en relationele vorming komt aan bod in lessen als biologie, verzorging, mens & maatschappij, burgerschap (binnen het mbo) of mentorlessen. Op één bezochte school was er ook een doorlopende leerlijn 'social media gedrag', van de eerste tot en met de derde klas. De meeste scholen gaven aan dat ze een doorlopende leerlijn voor seksuele en relationele vorming missen. Sommige docenten en mentoren grijpen ook momenten (en incidenten) buiten de les aan om onderwerpen bespreekbaar te maken of om aan te geven welk gedrag gewenst is of niet. Juist op dergelijke momenten 'dat er iets gebeurt dat niet goed is' is het mogelijk om kennis aan ervaring te koppelen; het ijzer te smeden als het heet is.

'Tijdens het heen en weer rennen bij de gymles praatten de jongens over een meisje uit een andere klas. Er werd gezegd dat ze een goede kont had. Dat vond zij niet leuk. Toen werd wel gezegd dat dat ongewenst gedrag is.' (vo-leerling)

Veilig schoolklimaat en signalering

Veilig schoolklimaat belangrijk

Alle bezochte scholen geven aan dat een veilig schoolklimaat belangrijk is en zien dit als een belangrijke basis voor het onderwijs. Ook eerdere inventarisaties laten zien dat een positief schoolklimaat met goede relaties tussen leerlingen en leraren het onderwijs over seksuele diversiteit, seksuele weerbaarheid en seksuele vorming bevordert. Vooral de bezochte vso-scholen hebben naar eigen zeggen een veilig schoolklimaat, ook doordat de klassen klein zijn en iedereen elkaar kent. Daar is goed zicht op wat er speelt en zijn er weinig incidenten. Veel van de bezochte scholen werken met schoolbrede weerbaarheids- of antipestprogramma's om een veilig schoolklimaat te scheppen. Volgens docenten van deze scholen is vooral extra aandacht nodig voor online weerbaarheid en zijn zij zoekende hoe hierop in te spelen.

'Er gebeurt van alles en er verandert veel. Wij moeten hier ook in mee bewegen.' (mbo-docent)

Signaleren is taak mentor

Volgens de bezochte scholen is het vooral een taak van de mentor om problemen rondom relaties en seksualiteit bij leerlingen (inclusief risico op onbedoelde zwangerschap) te signaleren. De mentor moet daarvoor over de nodige sensitiviteit beschikken. Alle bezochte scholen hebben een mentor of vertrouwenspersoon bij wie leerlingen terecht kunnen als ze iets willen bespreken. Het is niet bekend in hoeverre leerlingen hier gebruik van maken. Wel werd duidelijk dat niet alle leerlingen weten dat er een vertrouwenspersoon is of wat ze met deze persoon kunnen bespreken.

Het is van wezenlijk belang dat leerlingen en studenten bij iemand terecht kunnen die ze vertrouwen en die voor hen gemakkelijk toegankelijk is. Dat kan de mentor zijn, maar ook een docent, als ze die persoon meer vertrouwen. In de bezochte vso-scholen worden problemen makkelijker gesignaleerd doordat er relatief veel mentoren en docenten zijn en er veel contact is met leerlingen en ouders.

'Omdat het een kleine school is, ken je elkaar beter. Je kunt dus altijd naar je mentor, maar ook naar andere docenten als je daar meer mee hebt.' (vso-leerling)

Als het nodig is, verwijzen enkele bezochte scholen een leerling door naar het schoolmaatschappelijk werk, de schoolpsycholoog, GGD, GGZ of het wijkteam. Uit eerdere inventarisaties kwam naar voren dat scholen ook graag de signaleer- en verwijzstructuur rondom seksualiteit en relaties willen versterken (onder andere een goede verwijzstructuur, kennis over ondersteuning bij zwangerschap)⁴.

Schoolbeleid

Onvoldoende structurele aandacht

Op de meeste bezochte scholen is er nog geen structurele aandacht voor seksuele en relationele vorming. Bovendien hangt de invulling van de lessen bij de bezochte scholen voor een groot deel af van de docent/mentor; niet alle docenten kunnen even gemakkelijk praten over het onderwerp. Wel vinden docenten en mentoren van de bezochte scholen aandacht voor dit onderwerp een belangrijke taak van de school, ook omdat een deel van de leerlingen thuis niet over deze onderwerpen praat. Uit de eerdere inventarisaties bleek bovendien dat docenten behoefte hebben aan een directie die het belang van aandacht voor seksuele diversiteit, weerbaarheid en seksuele vorming onderschrijft én uitdraagt, en hier een visie op formuleert.

'Het gevaar is anders dat ouders denken dat school het wel doet en school denkt dat ouders het doen. Scholen moeten de verantwoordelijkheid nemen, anders krijg je wel onbedoelde tienerzwangerschappen, ongelijkheid en taboes.' (vo-docent)

Geen expliciet thema, wel alert op risicofactoren

Onbedoelde (tiener)zwangerschappen komen nauwelijks voor op de bezochte scholen, en het thema speelt niet erg bij het personeel of leerlingen/studenten. Wel zijn deze scholen alert op risicofactoren van onbedoelde zwangerschap, zoals grensoverschrijdend en uitdagend gedrag, groepsdruk en lage seksuele weerbaarheid. Scholen in vooral het mbo en vso zien hun leerlingen als kwetsbaar en beïnvloedbaar. Sommige meiden in het vso zien een zwangerschap als 'leuk'. Docenten in het mbo zijn binnen hun studentengroep alert op risicofactoren in de vorm van seks onder dwang, loverboys, of seks om geaccepteerd te worden. Docenten binnen het vo noemen risicofactoren als geen grenzen durven aangeven, alcohol en drugs, en bepaald gebruik van sociale media. Daarnaast is het opvallend dat er leerlingen zijn die niet goed weten hoe je een zwangerschap kunt voorkomen. *'Als je hem er op tijd uithaalt kun je niet zwanger worden'* is een uitspraak die dit illustreert.

Aansluiting op leerlingen en studenten

Te kwetsbare leerlingen

Docenten en mentoren op de bezochte mbo- en vso-scholen schatten in dat sommige leerlingen/studenten te kwetsbaar zijn voor seksuele en relationele vorming. In vso cluster 4 zijn dat vooral leerlingen met trauma's, en sommige leerlingen met een stoornis in het autismespectrum (ASS). Zij krijgen via de school geen (of beperkt) informatie over seksualiteit vanwege hun kwetsbaarheid. Uit eerdere inventarisaties blijkt dat juist in vso cluster 4 relatief veel problemen zijn rondom seksuele gezondheid en is juist daar meer aandacht nodig voor dit thema. In het vso cluster 3 krijgen leerlingen van de bezochte scholen wel

seksuele voorlichting via school, maar een deel kan de kennis en informatie niet goed verwerken, onthouden en toepassen (zoals leerlingen met niet-aangeboren hersenletsel).

Gedetailleerdere seksuele voorlichting gewenst

Leerlingen en studenten van de bezochte scholen zijn op zich redelijk tevreden met aandacht voor seksualiteit en relaties. Een groot deel van hen wil wel graag meer diepgang en details.

'Wat ik al zei; het er gewoon iets meer over hebben. Soms een keer een lesje of een halfuur van het mentoruur. Tijdens biologie kan het misschien ook wel een keer. We verdiepen nooit echt op een onderwerp. Niet alleen zeggen die doet dit en zo werkt het, en dan verder.'
(vso-leerling)

Leerlingen verwachten dat bijvoorbeeld een gastdocent wat uitgebreider kan vertellen over een bepaald onderwerp. Een enkeling vindt dat de concrete vertaling naar de praktijk beter gemaakt kan worden.

'Wat moet ik nu wel of niet 'doen' om te voorkomen dat een vrouw zwanger wordt, in plaats van een plaatje van een menstruatiecyclus bekijken waaruit je kunt 'afleiden' wanneer een vrouw vruchtbaar is.'
(mbo-student)

Niet alles bespreken

Er zijn ook leerlingen op de bezochte scholen die de geboden seksuele voorlichting 'wel genoeg' of zelfs 'te veel' vinden. Zij geven aan dat je niet alles op school hoeft te bespreken. Wat leerlingen belangrijke thema's vinden loopt erg uiteen: van voorbehoedsmiddelen tot groepsdruk en van LHBT tot loverboys. Wel geven ze aan dat hoe je met elkaar omgaat het belangrijkste is. Het niet willen bespreken

op school kan komen doordat in sommige milieus en culturen thuis niet over seksualiteit wordt gesproken. Volgens docenten/mentoren zou het in dat geval kunnen helpen om informatie op school vaker te herhalen.

'Dat we elkaar respecteren in hoe we zijn, is wel belangrijk. Nu wordt weleens gelachen als het over seksualiteit en relaties gaat, en dat is niet goed.'
(vso-leerling)

Belevingswereld leerlingen

Volgens een aantal docenten op de bezochte scholen sluiten niet alle (gast)docenten als persoon goed aan bij de belevingswereld van de leerlingen. Zo geeft één school aan dat er als gastdocent 'transseksuele mannen komen die al 60 jaar zijn, waardoor er geen interactie is met de leerlingen'. Volgens de leerlingen sluiten jongere docenten beter aan bij hun belevingswereld. Zij hebben het liefst een jonge vrouw (tussen de 20 en 40 jaar oud) als docent op dit gebied. Ook de docenten op de bezochte scholen geven aan dat het voor seksuele en relationele vorming vaak effectief is om met jonge professionals (mentoren of acteurs) te werken. Waarschijnlijk verwachten leerlingen en studenten meer begrip en inlevingsvermogen van een vrouw dan van een (oudere) man.

Sociale media leeft sterk onder leerlingen

Leerlingen van de bezochte scholen praten ook onderling over onderwerpen die te maken hebben met seksualiteit en relaties. Binnen de school doen ze dit alleen als ze zichzelf veilig voelen.

'Ik denk dat iedereen een goede band heeft met elkaar en dat als je ergens mee zit, je het altijd wel met iemand uit de klas kunt bespreken die je vertrouwt.'
(vso-leerling)

Vaak gaan deze gesprekken over gedrag op sociale media: *'Hoe je met elkaar omgaat op sociale media. Want als je iets typt, komt het soms anders over dan je bedoelt'*. Het gaat ook over het versturen van naakt filmpjes en -foto's. Ook docenten geven aan dat gevolgen van sociale media rondom seksualiteit en relaties op school aan de orde zijn. Sexting komt bijvoorbeeld regelmatig voor. Volgens de docenten is dit vooral een risico voor meiden die het lastig vinden om nee te zeggen. Eerdere inventarisaties zijn hiermee in lijn.

'Veel leerlingen zijn niet weerbaar genoeg om 'nee' te durven zeggen. Ook willen ze er vaak bij horen. Het komt voor dat meiden bepaalde dingen doen, omdat andere meiden dit ook gedaan hebben.' (vo-docent)

Leerlingen kunnen het met docenten over sociale media hebben, maar ze merken wel dat niet alle docenten sociale media snappen. Docenten geven ook aan dat ze geen volledige grip hebben op wat er (binnen of buiten de schoolmuren) gebeurt.

Meer, eerder en vaker

Docenten geven aan dat er behoefte is aan meer en eerder seksuele voorlichting. Meer voorlichting, omdat ze merken dat leerlingen het thema eerst wat ongemakkelijk vinden. Daarna luisteren ze alsnog aandachtig omdat ze behoefte hebben aan informatie. En eerder, omdat leerlingen anders zelf op internet gaan zoeken en daar bijvoorbeeld porno zien en een onrealistisch beeld krijgen van seks. Het beeld vanuit porno staat haaks op het belang van een respectvolle omgang met elkaar, waar ze leerlingen juist bewust van willen maken.

'Ze zoeken natuurlijk niet naar 'veilig vrijen' maar typen eerder in 'hoe moet ik neuken?' (...) Het beeld wordt gevormd door wat ze online zien.' (vso-docent)

Ook willen enkele docenten vaker dan nu discussie en gesprek met leerlingen over dit soort onderwerpen. Er zijn ook geluiden dat leerlingen er wel aan toe moeten zijn, en dus niet altijd vroeg moeten starten met seksuele voorlichting. Het is belangrijk dat voorlichting terug blijft komen in latere schooljaren. In de bovenbouw is de behoefte aan lessen over seksuele en relationele vorming juist groter, omdat leerlingen er in de praktijk meer mee te maken krijgen. Maar dan is er minder tijd voor doordat de aandacht uitgaat naar de loopbaanoriëntatie. Eerdere inventarisaties laten zien dat seksuele en relationele vorming vooral aan bod komt in de biologieles. Echter niet alle leerlingen kiezen in de tweede fase een profiel met biologie. Bovendien zijn kerndoelen seksualiteit vooral opgenomen voor de onderbouw en niet voor de bovenbouw.

Conclusie

Scholen besteden aandacht aan seksuele en relationele vorming, maar meestal is die aandacht beperkt en incidenteel. De invulling verschilt sterk per school of docent. Wel vinden zowel docenten als leerlingen het een belangrijk thema. Scholen zijn zoekende hoe ze hier structureler vorm aan kunnen geven. Er lijkt meer aandacht te komen voor 'omgaan met elkaar': grenzen aangeven en respecteren, diversiteit en de invloed van sociale media. Dit is ook zichtbaar in de aandacht voor een veilig schoolklimaat. Onbedoelde (tiener)zwangerschappen komen weinig voor op de bezochte scholen, maar docenten en mentoren zijn alert op de risico's hiervoor. Het is essentieel om bij seksuele en relationele vorming goed aan te sluiten bij de belevingswereld en behoeften van leerlingen en studenten.

5. Bevorderende factoren

De bezochte scholen noemen diverse factoren die de aandacht voor seksuele en relationele vorming kunnen belemmeren of juist bevorderen. Deze liggen op het vlak van je veilig voelen op school, competenties en opvattingen van docenten, organisatorische randvoorwaarden en draagvlak vanuit de directie (zie tabel 2).

Veilig voelen

Volgens de bezochte scholen stellen leerlingen en studenten makkelijker vragen over seksualiteit en relaties als ze zich veilig voelen bij de docent, mentor of vertrouwenspersoon. Leerlingen zelf geven aan dat ze het lastig vinden als klasgenoten lacherig of negatief op hen reageren bij vragen over dit onderwerp. Ook vinden leerlingen het lastig als ze het gevoel hebben dat in de klas de opvatting overheerst van 'anders is niet goed'. Een gedeelte opvatting van 'anders is normaal' daarentegen maakt het juist gemakkelijker om het er over te hebben.

'Het is soms moeilijk om dingen te bespreken. Kijk, als klasgenoten gaan lachen als je iets vraagt, ja dan ga je het de volgende keer niet meer vragen, toch?' (mbo-student)

'Er is hier genoeg aandacht voor verschillen. Dat moet hier wel, niet alleen op gebied van voorlichting. Iedereen is hier anders. Dat is normaal hier.' (vso-docent)

Competenties en opvattingen docenten

De houding en opvattingen van docenten richting de leerlingen en studenten is bepalend voor de sfeer in de klas. Ook de vaardigheid om een gevoelig onderwerp als seksualiteit bespreekbaar te maken en het om kunnen gaan met individuele verschillen tussen leerlingen (in niveau, opvattingen, cultuur/religie) is belangrijk.

Dat het voor docenten niet altijd eenvoudig is om het onderwerp bespreekbaar te maken, blijkt ook uit eerdere inventarisaties. Bij de bezochte scholen bleek dat de docenten die gemakkelijk (in de les) over deze onderwerpen praten (zonder schaamte), ook momenten op de gang en gebeurtenissen in de klas aangrijpen om bepaald gedrag bespreekbaar te maken. Bijvoorbeeld een negatieve reactie op homoseksualiteit. Dat vraagt om docenten die deskundig zijn om onderwerpen op een veilige en respectvolle manier bespreekbaar te maken en een open houding hebben. Het is wel een taak van zowel het personeel als de school.

‘Ook is het belangrijk dat je als docent een open houding hebt en je mening voor je houdt.’
(mbo-docent)

Organisatorische randvoorwaarden

De bezochte scholen noemen ook diverse organisatorische randvoorwaarden om aan de slag te kunnen gaan met dit onderwerp: goede gespreksruimtes in de school, tijd, geld en coördinatie van het thema seksuele en relationele vorming.

Draagvlak directie

Docenten vinden het jammer dat het thema seksualiteit en relaties niet altijd is geborgd op directieniveau in de school. Uit eerdere inventarisaties blijkt dat onvoldoende sturing door de schoolleiding belemmerend werkt om aandacht te besteden aan het thema. De ervaring is dat het thema seksualiteit en relaties vaak concurreert met andere (Gezonde School-)thema's. Voor scholen die geen Gezonde School-coördinator of coördinator Seksualiteit en relaties hebben is het ook lastiger dit thema op te pakken. Scholen zijn niet altijd bekend met Gezonde School of vinden het soms 'gedoe' (bijvoorbeeld door verantwoording in te vullen of beleidsdocumenten op te stellen).

Ervaringen van experts bij GGD

GGD-experts op het gebied van seksualiteit en relaties geven aan dat scholen seksuele en relationele vorming breder willen insteken, zoals online gedrag en omgaan met elkaar. Het thema concurreert ook met andere thema's zoals bewegen en voeding. Of het thema wordt opgepakt, hangt sterk af van bevlogen docenten, vooral bij het mbo en vso. Ook blijft het zoeken naar een goede invulling ervan en geld voor materialen of interventies. Het kan helpen om het beschikbare aanbod en advies van de Gezonde School-adviseur van de GGD daarbij te gebruiken, bijvoorbeeld bij het kiezen van interventies.

Conclusie

Bevorderende factoren om aandacht te besteden aan seksuele en relationele vorming zijn volgens de bezochte scholen vooral: 'je veilig voelen op school', 'competenties en opvattingen van docenten', 'organisatorische randvoorwaarden op orde' en 'draagvlak vanuit de directie'.

Tabel 2: Factoren die de aandacht voor seksuele en relationele vorming beïnvloeden

Bevorderende factoren	Genoemd door onderwijspersoneel
Veilig voelen op school	<ul style="list-style-type: none"> Sfeer van 'anders zijn is normaal' Je vrij genoeg voelen om thema bespreekbaar te maken
Competenties, persoonlijke opvattingen en taakopvatting van docenten	<ul style="list-style-type: none"> Betrokkenheid, openheid en vertrouwen uitstralen (oftewel: goede relatie met leerlingen hebben) Kennis om thema(s) te behandelen in de les Kunnen inspelen op situaties buiten de les en sensitief zijn Open houding hebben tegenover seksuele diversiteit of onbedoelde (tiener) zwangerschap (niet oordelen) Seksuele en relationele vorming taak van school en eigen taak vinden
Organisatorische randvoorwaarden	<ul style="list-style-type: none"> Goede (gespreks)ruimtes in de school Tijd (werkdruk, prioriteiten stellen voor thema) Geld (lesmateriaal, interventies, reiskosten gastdocent) Coördinator/trekker voor thema (die thema ook borgt)
Draagvlak vanuit de directie	<ul style="list-style-type: none"> Steun vanuit het management voor thema Schoolbreed insteken op het thema (vakoverstijgend, binnen en buiten de les) Structureel insteken (doorlopende leerlijnen)

6. Aanbod seksuele en relationele vorming via het onderwijs

Landelijk beschikbaar aanbod voor scholen

Erkende interventies

Half juni 2019 zijn er 30 erkende interventies¹ over het thema seksualiteit en relaties in het onderwijs (zie tabel 3). Daarnaast staan er 8 interventies op de planning om beoordeeld te worden voor erkenning. De meeste interventies zijn bedoeld voor het voortgezet onderwijs (n=27). Meer dan de helft daarvan richt zich op vmbo-leerlingen. Voor het mbo zijn 14 erkende interventies beschikbaar, voor het (v)so zijn dat er 5. De meeste interventies zijn in te zetten in alle schooltypen. Zowel voor de lagere onderwijsniveaus van het vo (praktijkonderwijs, mbo niveau 1 en 2) als voor het (v)so staan 3 interventies op de planning om erkend te worden.

Aanbod pijlers Gezonde School

Bijna alle erkende interventies vallen onder de pijler Educatie (zie tabel 3) van Gezonde School. Voor de andere drie pijlers is het aanbod veel kleiner, zoals signalering, schoolomgeving en beleid. De interventies die bijvoorbeeld aandacht besteden aan de pijler schoolomgeving/veilig schoolklimaat richten zich op seksuele diversiteit (LHBT+; n=2) en op sexting en online veiligheid (n=1). De interventies SchoolsOUT en Toolkit L.O.V.E. online (gepland voor beoordeling erkenning) richt zich op alle vier de pijlers.

Overlap met thema welbevinden

Een aantal erkende interventies is binnen Gezondschool.nl terug te vinden bij zowel het thema Relaties en Seksualiteit als het thema Welbevinden. Deze interventies zetten sterk in op een veilig schoolklimaat. Voorbeelden hiervan zijn Kanjertraining en School-Wide Positive Behavior Support (SWPBS).

Onderwerpen

Veruit de meeste erkende interventies (n=20) zijn gericht op seksuele en relationele vorming in brede zin. Specifiek vermelde thema's zijn seksueel grensoverschrijdend gedrag (n=11), onbedoelde zwangerschap (n=10), seksuele weerbaarheid (n=5) en seksuele diversiteit (n=5). Het thema onbedoelde zwangerschap komt relatief vaak aan bod bij interventies voor het mbo en (v)so. Van de 10 interventies voor onbedoelde zwangerschap staan er 4 nog op de planning voor erkenning. Het thema seksuele diversiteit zit vooral in het aanbod voor vo en mbo, het aanbod voor seksuele weerbaarheid vooral in het vo. Enkele interventies zijn specifiek gericht op meiden (zoals Girls'Talk en Liefde is.... Voor meisjes) of juist op jongens (zoals Boys R Us en Make a Move!). Voor jongeren met een chronische aandoening is één interventie beschikbaar. Recent zijn er twee interventies (po) voor orthodox-christelijke scholen (of ander identiteitsgebonden onderwijs) erkend (Be Loved en Veiligwijs).

Tabel 3: Beschikbare erkende interventies seksuele en relationele vorming

	Aantal erkende interventies ² (inclusief nog lopende erkenningsaanvragen)				
	Totaal	PO	VO	MBO	(V)SO
Educatie	36	5	26	13	5
Signalering	4	1	3	4	0
Schoolomgeving	4	2	3	2	1
Beleid	4	1	4	1	1
Totaal aantal	38	6	27	14	5

¹ Zie voor selectie interventies de verantwoording.

² Niveau goed beschreven, goed onderbouwd of effectiviteit.

Doorlopende leerlijn

De lespakketten van Kriebels in je buik (uitsluitend voor po), Lang leve de liefde, SchoolsOUT, Living Loving en Be Loved zijn in te zetten als doorlopende leerlijn.

Theater of spelvormen

In het erkende aanbod zijn ook lessen beschikbaar waarvan bijvoorbeeld theater, spelvormen of gastlessen een belangrijk onderdeel zijn. Bij Benzies & Batchies (vo) is een voorstelling een vast onderdeel; het lesmateriaal van Girls' Choice en Boys R Us bestaat uit een bordspel.

Ervaringen van scholen met het aanbod

Bekendheid erkende interventies

Op de bezochte scholen is niet altijd bekend welke erkende interventies beschikbaar zijn. Een aantal scholen gebruikt wel de 'bekende' interventie als Lang Leve de Liefde om het onderwerp bespreekbaar te maken. Scholen gebruiken ook het biologieboek, zelfgemaakt lesmateriaal (leesbladen met links naar relevante internetpagina's, filmpjes, opdrachten), lesmateriaal en sense.info. Behalve personeel van school wordt soms een gastdocent of een toneelgroep ingezet. In vso cluster 4 is dit echter niet zomaar mogelijk omdat leerlingen onrustig kunnen worden als zij onbekende gezichten in de school zien. Creatieve vormen zijn behulpzaam om met het thema aan de slag te gaan, zoals theater, spelvormen en rollenspelen, omdat ze goed aansluiten bij de belevingswereld van de leerlingen. Het landelijk erkend aanbod aan erkende interventies daarvoor is beperkt. Eerdere inventarisaties laten ook zien dat erkende interventies volgens professionals niet structureel in het onderwijs worden gebruikt. Dit geldt voor alle onderwijstypen.

Behoeftte aan maatwerk

De bezochte scholen hebben behoefte aan meer maatwerk voor bepaalde doelgroepen. Ze willen weten *wat* ze deze specifieke leerlingen of studenten kunnen aanbieden, en *hoe* ze dat kunnen doen. Dit maatwerk verschilt sterk per onderwijstype, school of type leerling. Een specifieke doelgroep is bijvoorbeeld de groep leerlingen in cluster 4 die last hebben van angstproblematiek of trauma's, zoals door seksueel misbruik. Het onderwerp seksualiteit en relaties dient voorzichtig aan bod te komen in de les.

'We moeten voorzichtig zijn bij het aanraken van thema's, maar je moet ze toch blijven bespreken.' (vso-docent)

De behoefte aan maatwerk geldt ook voor de leerlingen met een lage intelligentie, grote verschillen in ontwikkelingsleeftijd (cluster 3), thuismilieu of culturele en geloofsachtergrond. Sommige docenten geven aan dat ze daarom nu zelf lespakketten ontwikkelen om goed bij hun leerlingen te laten passen.

Een andere docent in het vso geeft een voorbeeld van de doelgroep met een bepaalde geloofsovertuiging:

'Omdat er thuis niet over seks wordt gesproken, weten deze leerlingen ook niks. Laatst bleek dat meiden niet wisten dat je van anale seks niet zwanger kunt worden, en was er een jongen die dacht dat alle baby's door een operatie ter wereld komen. Ze gaan zelf op zoek en kijken porno. Wat ze daar zien, gaan ze als de norm beschouwen.' (vso-docent)

De behoefte aan maatwerk kwam ook naar voren in eerdere inventarisaties.

Online weerbaarheid

Docenten van de bezochte scholen geven aan dat ze behoefte hebben aan meer kennis over online weerbaarheid, vooral bij kwetsbare meiden. Dit is volgens hen nodig voor een veilig schoolklimaat. Eerder in de factsheet (hoofdstuk 4) gaven we al aan dat leerlingen opmerkten dat docenten niet altijd genoeg weten van sociale media. Dit moet meer terugkomen in het aanbod van interventies.

Conclusie

Landelijk is een aanbod van erkende interventies vooral voor de pijler educatie beschikbaar. Voor de andere pijlers is het aanbod kleiner. De interventies zijn niet alleen gericht op seksuele voorlichting, maar ook op de relationele kant (seksuele weerbaarheid, grensoverschrijdend gedrag). Bij de nieuw te erkennen interventies is de aandacht voor onbedoelde tienerzwangerschappen terug te zien, evenals de aandacht voor seksuele en relationele vorming bij lagere onderwijsniveaus (praktijkonderwijs, mbo niveau 1 en 2). Het landelijk beschikbare aanbod is echter niet altijd bekend bij de bezochte scholen. Scholen hebben behoefte aan meer maatwerk voor specifieke onderwijstypen en/of specifieke groepen leerlingen en studenten. Voor een deel is dat al beschikbaar en ook het nieuwe aanbod speelt hier al op in. Ook is er behoefte aan meer en beter aanbod over online weerbaarheid.

7. Conclusies en aanbevelingen

In deze inventarisatie is bij elkaar gebracht wat scholen al doen aan seksuele en relationele vorming en welke behoeften ze hebben om dit verder te versterken. Er zijn focusgroepen geweest op tien scholen, aangevuld met bevindingen uit eerdere inventarisaties. Seksuele en relationele vorming betekent seksueel gezond gedrag in de breedste zin bevorderen, zoals kennis over het eigen lichaam en respectvol met elkaar omgaan. Door hierop in te zetten wordt ook het risico op onbedoelde (tiener)zwangerschappen kleiner. Ondanks de daling in het aantal (tiener)zwangerschappen in de afgelopen jaren, blijven er groepen met een verhoogd risico om onbedoeld zwanger te raken, zoals laagopgeleide meiden, meiden die op jonge leeftijd seksuele ervaring hebben en meiden met verstandelijke beperking of gedragsproblemen. Deze groepen zijn te bereiken via het onderwijs. In dit hoofdstuk beschrijven we de belangrijkste conclusies en geven we suggesties voor het vervolg van het stimuleringsprogramma 'Seksuele en relationele vorming via het onderwijs'.

Zorg voor een structurele en brede aanpak

Alle bezochte scholen vinden seksuele en relationele vorming belangrijk en vullen dit in vanuit de kerndoelen. Er is vaak nog geen structurele en schoolbrede aandacht voor dit thema. Scholen willen wel vakoverstijgend en integraler werken, maar zijn zoekende hoe ze dit kunnen invullen. Het gaat immers niet alleen om het aanbieden van (gast)lessen, maar vooral om het borgen van het thema seksualiteit en relaties in beleid van de school. Een schoolbrede aanpak is volgens scholen aan te bevelen met aandacht voor elk van de vier pijlers van integraal werken: educatie, signalering, (veilig) schoolklimaat en beleid. Elk pijler vraagt weer om een nadere invulling. Diverse schooltypen kunnen hierin van elkaar leren. Zo hebben vso-scholen al veel ervaring met hoe je een veilig schoolklimaat kunt creëren en mbo-scholen met het signaleren van problemen.

Geef meer aandacht aan (online) omgaan met elkaar

De 'technische kant' van het verhaal (hoe werkt het lichaam) blijft volgens de bezochte scholen belangrijk om zwangerschappen te voorkomen. Maar aandacht voor het omgaan met elkaar, zoals grenzen aangeven en respecteren, groepsdruk en gevaren van sociale media (pesten, sexting), is door de jaren heen meer aan de orde. Oftewel: er is een brede insteek nodig bij seksuele en relationele vorming. De focus op scholen is aan het verschuiven en (online) omgaan met elkaar komt steeds centraler te staan, en daarmee ook een veilig schoolklimaat. Scholen willen meer kennis op het gebied van (online) omgaan met elkaar. Via seksuele en

relationele vorming is hier meer aandacht aan te geven, waarbij het belangrijk is alert te blijven op risicogroepen en risicofactoren voor onbedoelde (tiener)zwangerschappen. Dit geldt voor alle typen onderwijs (vo, vso en mbo).

Benut het beschikbare (erkende) aanbod

Uit deze inventarisatie blijkt dat er een ruim landelijk aanbod is van erkende interventies, in elk geval voor de pijler voorlichting en educatie. Ook voor de andere pijlers zijn erkende interventies beschikbaar, maar dat aantal is beduidend minder dan voor voorlichting en educatie. De erkende interventies zijn vooral gericht op seksuele voorlichting, seksuele weerbaarheid en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Ook is aandacht voor onbedoelde zwangerschap terug te zien, evenals de aandacht voor seksuele en relationele vorming bij vso en lagere onderwijsniveaus van het vo. De bezochte scholen geven aan dat ze aanbod missen, maar blijken niet altijd te weten wat het beschikbare landelijke aanbod en het nieuwe aanbod is. Meer bekendheid met en gebruik van erkende interventies is aan te bevelen.

Lever maatwerk voor risicogroepen

De bezochte scholen hebben behoefte aan meer maatwerk voor bepaalde doelgroepen. Dat bleek ook al uit eerdere inventarisaties. Scholen willen weten wat ze deze specifieke leerlingen kunnen aanbieden, en hoe ze dat kunnen doen. Dit maatwerk verschilt sterk per onderwijstype, school of type leerling. Sommige groepen leerlingen zijn erg divers. Bij het mbo zijn bijvoorbeeld grote verschillen tussen de vier onderwijsniveaus. Aanbevolen wordt scholen te informeren over het aanbod en hoe ze dat op maat kunnen aanbieden (speciaal onderwijs, lagere onderwijsniveaus en religieus/identiteitsgebonden). Voor advies en ondersteuning kunnen scholen onder andere terecht bij een Gezonde School-adviseur van de GGD in hun regio of Gezondeschool.nl.

Stimuleer deskundigheid docenten

Uit deze en eerdere inventarisaties blijkt veel af te hangen van de deskundigheid van docenten en mentoren om met het thema seksualiteit en relaties aan de slag te gaan. Adequaat kunnen lesgeven over seksualiteit en relaties vraagt bepaalde competenties van een docent. Docenten dienen betrokken en open te zijn, en ook in te kunnen spelen op situaties buiten de les (bijvoorbeeld negatieve reactie op homoseksualiteit). Mentoren hebben een primaire taak om problemen te signaleren. Dat vraagt om

goede (gespreks)vaardigheden en voldoende kennis (bijvoorbeeld over online weerbaarheid). Niet alle docenten en mentoren zijn even bekwaam in het bespreken van seksualiteit en relaties, of zien dit als een vanzelfsprekende taak. Het is een taak van zowel het personeel als de school. De benodigde deskundigheid is te stimuleren via bijscholing en trainingen voor docenten die dat willen. Ook kan het helpen niet alle verantwoordelijkheid voor het thema bij één persoon te leggen, maar het liefst bij een groepje docenten al dan niet met intervisie. In huidige opleidingen van docenten kan een dergelijke bredere taakopvatting al gestimuleerd worden.

Zorg voor tijd, geld, coördinatie en draagvlak

Naast deskundigheid zijn tijd, geld, coördinatie en draagvlak belangrijke randvoorwaarden om aandacht te besteden aan het thema. Dit is niet altijd aanwezig op de bezochte scholen. Het thema seksualiteit en relaties concurreert vaak met andere (Gezonde School-)thema's, waardoor er minder tijd voor is. Scholen ervaren al veel druk op hun lesprogramma's. Het kan helpen aansluiting te zoeken bij andere thema's, zoals welbevinden, mentale weerbaarheid of mediaopvoeding (wijsheid). Bij de bezochte scholen met een eigen coördinator (Gezonde School, seksualiteit en relaties) is het thema beter te borgen en integraal op te pakken dan nu het geval is (zie preventie via vier pijlers). Scholen willen graag extra financiële middelen om lesmaterialen of interventies aan te schaffen en/of

(reiskosten van) gastdocenten te betalen of theatervoorstellingen in te huren. Deze inventarisatie maakt niet duidelijk hoeveel tijd en geld er precies nodig is. Wel is duidelijk dat door in te zetten op deze randvoorwaarden, seksuele en relationele vorming op diverse schooltypen meer aandacht kan krijgen.

Laat leerlingen meedenken

De bevroegde leerlingen en studenten zijn op zich tevreden over het aanbod. Ze zeggen dat ze al veel weten (kennis) maar willen nog meer weten over het hoe (vaardigheden en handelen). Kennis over een goede omgang met elkaar of grenzen aangeven wordt niet meteen in concreet gedrag omgezet. Ook zijn er leerlingen en studenten die minder behoefte hebben om het hier over te hebben. Wel vinden ze het belangrijk dat de interventie of de lessen aansluiten bij hun belevingswereld. Jongere docenten en acteurs spreken meer aan. Dat geldt ook voor creatieve vormen zoals theater, spelvormen en rollenspellen, vooral voor vso en lagere mbo-niveaus. Buiten de les is het voor leerlingen niet altijd duidelijk dat er een vertrouwenspersoon is bij wie ze terecht kunnen met vragen over seksualiteit en relaties, terwijl ze daar soms wel behoefte aan hebben. Er gebeurt immers veel buiten de lessen, of buiten de school. Aanbevolen wordt om leerlingen en studenten te blijven betrekken bij de verdere vormgeving van seksuele en relationele vorming op scholen.

Referenties

1. Onderwijsinspectie. *Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit op scholen*. Inspectie van het onderwijs: Utrecht, 2016.
2. Kwink. *Stimuleringsprogramma seksuele en relationele vorming. Collectieve preventie van onbedoelde (tiener) zwangerschappen via het onderwijs*. Den Haag, 2019.
3. VWS. *Onbedoelde (tiener)zwangerschappen. Een zevenpuntenplan*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport: Den Haag, 2018.
4. Meijer S. *Achtergronddocument eerdere inventarisaties ervaringen en behoeften in het onderwijs* (intern document). RIVM: Bilthoven 2019.
5. Eck van P, Middelbeek L. *Aandacht op scholen voor relationele en seksuele vorming*. Focusgroepen op mbo, vso en vo (ongepubliceerd). Oberon: Utrecht, 2019.
6. Albers L. *Achtergronddocument Cijfers onbedoelde (tiener) zwangerschappen* (intern document). RIVM: Bilthoven 2019.
7. Meijer S. *Achtergronddocument Landelijk aanbod seksuele en relationele vorming in het onderwijs* (intern document). RIVM: Bilthoven, 2019.
8. Meijer S. *Achtergronddocument Risicogroepen en risicofactoren* (intern document). RIVM: Bilthoven, 2019.
9. Seksuelevorming.nl. *Kerdoelen onderwijs*. <https://www.seksuelevorming.nl/visie-en-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/kerndoelen>.
10. Gezondeschool.nl. *Gezonde schoolaanpak*. <https://www.gezondeschool.nl/>.
11. Graaf de H, Bultinck M, Brink van den, F, Coehoorn I, Borne van den M, Meijer S. *Seks onder je 25e*. Rutgers, SOA Aids: Utrecht, 2017.
12. Rutgers. *In één klap volwassen. Over tienerzwangerschap*. Utrecht, 2016.
13. Rutgers. *Programmeringsstudie Preventie tienerzwangerschappen*. Utrecht, 2014.

Verantwoording werkwijze

Pragmatische aanpak

In verband met de korte doorlooptijd (mei-juni 2019) zijn we pragmatisch te werk gegaan voor de diverse onderdelen (zie hieronder). Dat betekent ook dat:

- we vanuit de focusgroepgesprekken geen conclusies kunnen trekken over de ervaringen en behoeften bij specifieke risicogroepen;
- we vanuit de focusgroepgesprekken geen betrouwbare conclusies kunnen trekken over de ervaringen en behoeften bij specifieke onderwijstypen;
- de resultaten van het aanbod geen volledig beeld geven.

Focusgroepgesprekken

Gekozen is voor focusgroepgesprekken om ervaringen en behoeften van leerlingen en personeel in kaart te brengen. Voor de gesprekken zijn scholen geselecteerd uit het netwerk Gezonde School, het netwerk van de onderwijsraden, Lecso en Oberon. In de periode mei-juni 2019 deden tien scholen mee met een landelijke spreiding: 3 vo (waarvan 2 vmbo en 1 praktijkonderwijs), 5 vso (2 cluster 3 en 3 cluster 4) en 2 mbo (niveaus 1 t/m 4). Op een aantal scholen is alleen een focusgroepgesprek met of personeel of leerlingen/studenten gehouden. Er was een aanvullend interview op een vo-school (havo/vwo). Er is in totaal met 89 leerlingen, van wie 51 jongens en 38 meiden in de leeftijd van 13 – 22 jaar, en 37 personeelsleden gesproken (merendeel docenten en mentoren). Scholen uit het primair onderwijs deden niet mee in deze inventarisatie. De focusgroepen zijn uitgevoerd door het adviesbureau Oberon.

Literatuurinventarisatie

Voor de literatuurinventarisatie heeft de begeleidingsgroep van het stimuleringsprogramma publicaties aangeleverd. Dit betreffen eerder uitgevoerde inventarisaties naar ervaringen en behoeften bij seksuele en relationele vorming in het onderwijs. Aanvullend zijn de literatuurverwijzingen

gecheckt uit rapporten van het Stimuleringsprogramma Collectieve preventie van onbedoelde (tiener)zwangerschappen van de Kwink Groep, zevenpuntenplan Onbedoelde (tiener)zwangerschappen van VWS en het Impulsprogramma Versterking preventie ongewenste tienerzwangerschap van Fiom, Soa Aids Nederland en Rutgers.

Inventarisatie aanbod

Bij de inventarisatie van het aanbod zijn de erkende interventies in de Interventiedatabase van het RIVM (via Loketgezondleven.nl en Gezondeschool.nl) geanalyseerd, inclusief het aanbod voor primair (speciaal) onderwijs. De interventies zijn erkend op het niveau goed beschreven, theoretisch goed onderbouwd of een niveau van effectiviteit. Alle interventies uit het interventie-overzicht Seksuele gezondheid op Loketgezondleven.nl gericht op het onderwijs zijn meegenomen. Deze zijn aangevuld met interventies uit de database Gezonde School-activiteiten van Gezondeschool.nl die volgens de zoektool Relaties en seksualiteit als thema hadden. Interventies waarbij vervolgens uit de omschrijving bleek dat ze zich niet primair op seksuele gezondheid richten (maar bijvoorbeeld op sociaal-emotionele ontwikkeling in brede zin) zijn weggelaten. Vanwege de korte doorlooptijd van de inventarisatie zijn het aanbod van erkende interventies uit andere databases (zoals van Movisie en Vilans), niet-erkende interventies en activiteiten buiten beschouwing gelaten, evenals de lesmethoden die uitgeverijen aanbieden rondom seksuele en relationele vorming.

Aanvullende interviews

Als aanvulling op de focusgroepgesprekken zijn ook een aantal GGD-adviseurs Gezonde School en seksualiteit en relaties geïnterviewd. Deze experts zijn geworven via een oproep op GGD Kennisnet. Drie personen reageerden op deze oproep en werken bij de GGD Amsterdam, Haaglanden en regio Utrecht.

Auteurs:

Ilse Storm, Lise Albers, Susan Meijer,
Marian Sturkenboom

In samenwerking met:

GGD GHOR NL, MBO-raad, VO-raad, PO-raad en
RIVM van het Gezonde School Programma, en
Stichting School en Veiligheid, Siriz en Rutgers

Dit is een uitgave van:

RIVM

Postbus 1 | 3720 BA Bilthoven
www.rivm.nl

september 2019

De zorg voor morgen begint vandaag